

Моторигіна М. Г.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЩОДО РОЛІ ДЕРЖАВИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

ON THE ROLE OF THE STATE IN ENSURING EFFECTIVE DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS FOR THE PURPOSES OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

У статті розглядаються питання щодо забезпечення ефективного захисту в кримінальному провадженні. Аналіз міжнародно-правових документів, узагальнення практики ЄСПЛ дають підстави поділити міжнародно-правові стандарти, що сформувалися для сприяння реалізації права на захист, на групи: 1) стандарти, які покликані сприяти ефективності здійснення захисту безпосередньо самим обвинуваченим; 2) стандарти, що сприяють здійсненню ефективного захисту захисником; 3) стандарти, прийняття яких сприяє ефективному захисту, що здійснюється стороною захисту (коли захист здійснюється спільно обвинуваченим та захисником); 4) стандарти, які містять вимоги до держави або її органів та покладають на них обов'язки забезпечити можливість здійснення ефективного захисту.

Остання з наведених груп стандартів має серед інших важливе значення, адже без покладення на державу та її органи певних вимог здійснення захисту видається неможливим, а закріплені гарантії ефективного захисту перетворюються на декларацію.

Проведене дослідження прецедентної практики ЄСПЛ щодо забезпечення ефективного захисту в кримінальному провадженні дає змогу констатувати відсутність єдності в його правових позиціях, оскільки питання ефективності забезпечення права особи на захист у кримінальному провадженні залежить від конкретних обставин справи. Суд наголошує на тому, що, з одного боку, враховуючи незалежний характер адвокатури, держава може втручатися в діяльність захисника лише у межах публічних інтересів, з іншого – вона не може стояти осторонь у разі виявлення порушень стандартів здійснення захисту в кримінальному провадженні, чим відводить їй особливу роль у забезпеченні ефективного захисту підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному провадженні.

На підставі аналізу рішень ЄСПЛ виокремлено стандарти, які містять вимоги до держави або її органів та покладають на них обов'язки забезпечити можливість здійснення ефективного захисту: 1) обов'язок держави забезпечити реальний (не ілюзорний чи формальний) захист підозрюваного, обвинуваченого, оскільки саме по собі призначення захисника не забезпечує надання ефективної правової допомоги; 2) обов'язок надати стороні захисту час та можливості для здійснення ефективного захисту.

Ключові слова: захист, захисник, міжнародні стандарти ефективного захисту, право на захист, сторона захисту.

The article presents the issues on ensuring effective defense in criminal proceedings. Analysis of international legal documents, generalization of the practice of the European Court of Human Rights give grounds to divide international legal standards, that have been formed to facilitate the enforcement of the right to defense, into the following groups: 1) standards designed to facilitate the effectiveness of the defense by the accused him- or herself; 2) standards facilitating effective defense by the defense counsel; 3) standards, the adoption of which contributes to the effective defense maintained by the defense (when the defense is conducted jointly by the accused and the defense counsel) 4) standards that contain requirements for the state or its bodies and compel them to ensure the possibility of effective defense.

The latter group of standards is important among others because the conduct of defense seems impossible without imposing certain requirements on the state and its bodies, and fixed guarantees of effective defense will turn into a declaration.

The study of the case law of the European Court of Human Rights on maintaining effective defense in criminal proceedings allows us to state the lack of unity in its legal positions, since the issue of the effectiveness of ensuring the human right to defense in criminal proceedings depends on the specific circumstances of the case. The court notes that, on the one hand, the state can only intervene in the activities of defense counsel within the limits of public interests, given the independent nature of the legal profession. On the other hand, it cannot stand aside in the event of the discovery of violations of the standards for the conduct of defense in criminal proceedings, which assigns it a special role in maintaining effective defense for the suspect, the accused in criminal proceedings.

Based on the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights, standards are identified that contain requirements for the state or its bodies and compel them to ensure the possibility of effective defense: 1) the obligation of the state to conduct real (not illusory or formal) defense for the suspect, the accused, since the appointment of a defense counsel does not ensure maintaining effective legal services; 2) the obligation to provide the defense team with the time and opportunity to conduct effective defense.

Key words: defense, defense counsel, international standards of effective defense, right to defense, defense team.

Право обвинуваченого на ефективний захист є одним з основоположних елементів справедливого судового розгляду. Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) у своїй практиці постійно акцентує на важливості забезпечення державою реального

(не ілюзорного чи формального) захисту підозрюваного, обвинуваченого. Наявність значної кількості правових позицій Суду щодо здійснення ефективного захисту в кримінальному провадженні викликає необхідність проведення їх наукового аналізу,

виокремлення стандартів, що містять вимоги до держави або її органів та покладають на них обов'язки забезпечити можливість здійснення ефективного захисту в кримінальному провадженні, визначення меж втручання держави в діяльність захисника в разі неналежного виконання покладених на нього обов'язків та її ролі в забезпеченні права особи на захист у кримінальному провадженні.

Дослідженню проблеми дотримання права особи на захист у кримінальному провадженні присвячено наукові розробки вітчизняних правознавців: С.А. Альперта, Т.В. Варфоломеевої, І.В. Гловюк, В.Г. Гончаренка, М.М. Гродзинського, Ю.М. Грошевого, Я.П. Зейкана, В.С. Зеленецького, О.В. Капліної, О.П. Кучинської, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, М.М. Міхеєнка, В.Т. Нора, М.А. Погорецького, В.О. Попелюшка, А.Л. Рівліна, О.Д. Святоцького, Л.Д. Удалової, М.О. Чельцова, О.Г. Шило, М.Є. Шумила, О.Г. Яновської та ін.

Водночас, на наш погляд, більш ретельного вивчення потребують питання щодо ролі держави в забезпеченні ефективного захисту в кримінальному провадженні з урахуванням правових позицій ЄСПЛ.

Метою статті є проведення аналізу практики ЄСПЛ стосовно окреслених питань, виокремлення стандартів, дотримання яких державою сприятиме забезпеченню здійснення ефективного захисту в кримінальному провадженні.

Аналіз міжнародно-правових документів, узагальнення практики ЄСПЛ дають підстави поділити міжнародно-правові стандарти, що сформувалися для сприяння реалізації права на захист, на групи: 1) стандарти, які покликані сприяти ефективності здійснення захисту безпосередньо самим обвинуваченим; 2) стандарти, що сприяють здійсненню ефективного захисту захисником; 3) стандарти, прийняття яких сприяє ефективному захисту, що здійснюється стороною захисту (коли захист здійснюється спільно обвинуваченим та захисником); 4) стандарти, які містять вимоги до держави або її органів та покладають на них обов'язки забезпечити можливість здійснення ефективного захисту. Отже, остання з наведених груп стандартів має серед інших важливе значення, адже без покладення на державу та її органи певних вимог, здійснення захисту видається неможливим, а закріплені гарантії ефективного захисту перетворюються на декларацію.

Аналіз правових позицій ЄСПЛ дає змогу констатувати, що в межах розглядуваної групи стандартів, сформульованих ЄСПЛ, до позитивних зобов'язань держави належать такі: 1) обов'язок держави забезпечити реальний (не ілюзорний чи формальний) захист підозрюваного, обвинуваченого, оскільки само по собі призначення захисника не забезпечує надання ефективної професійної правничої допомоги; 2) обов'язок надати стороні захисту час та можливість для здійснення ефективного захисту.

ЄСПЛ зазначає, що державам варто приділяти особливу увагу забезпеченню незалежності адво-

катів, які надають безоплатну правову допомогу, від міліції¹ та прокуратури. Важливо, щоб такі адвокати виконували свою роботу «вільно і незалежно», без втручання держави [5].

Хоча, на думку Суду, в деяких випадках держава має право встановити певні обмеження щодо участі деяких осіб як захисників. Так, у рішенні «Енслін, Баадер і Распе проти Федеративної Республіки Німеччини» Суд зазначив, що право доводити свою версію за допомогою вибраного на власний розсуд захисника не є абсолютним: воно обмежене через право держави встановлювати певні правила участі адвоката в судочинстві і обов'язок захисника не порушувати певні принципи професійної етики. У цій справі деякі адвокати були відсторонені від захисту через серйозні підозри в тому, що вони підтримують злочинну спільноту обвинувачених. Цей захід суд вжив не просто в інтересах забезпечення процедури, адже цих юристів нині переслідує суд у кримінальному порядку. Їхній відвід не припинив ефективного захисту заявників, оскільки їх представляло в середньому десять захисників і деяких із них вони вибрали на власний розсуд [3, с. 339–340].

У справі «Х. проти Сполученого Королівства», у процесі розгляду захисту заявника загалом було зазначено, що йому надали достатні можливості представити свою версію. Обмеження щодо вибору заявником юридичних представників стосувалося лише відводу його сина на обґрунтованих підставах, пов'язаних із професійною етикою. Заявник міг вибрати будь-якого іншого адвоката для свого захисту, проте, очевидно, не зробив для цього жодної спроби. Аналіз протоколів судового розгляду не свідчить про те, що в цьому захист був поставлений у невідгідне становище або про іншу несправедливість. Тому відсторонення сина заявника від надання заявникові юридичної допомоги в суді не містить жодної ознаки порушення ст. 6 (3) (с) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – КЗПЛ, Конвенція) [3, с. 340].

Ще одним прикладом встановлення заборони щодо допуску до участі певної особи як захисника є справа «Майзіт проти Росії». ЄСПЛ зазначив, що ст. 47 Кримінально-процесуального кодексу встановлює як загальне правило вимогу, згідно з якою захист мають здійснювати професійні адвокати-члени колегії адвокатів. Відповідно до положень цієї ж статті Московський районний суд міг, якби визнав за доречне, дозволити матері й сестрі заявника бути його захисниками. Однак суд вирішив, що вони, не будучи професіоналами, не зможуть забезпечити ефективний захист заявника відповідно до процесуальних вимог. Крім того, суд дійшов висновку, що через стан здоров'я або професійну зайнятість вони не змогли б достатньою мірою брати участь у судових засіданнях. На думку Суду, такі міркування були законними й переважували побажання заявника. Розглядаючи захист заявника загалом, Суд зазначив, що в того були всі можливості для здійснення сво-

¹ Автором збережена термінологія джерела посилання.

го захисту. Обмеження, встановлене на вибір заявником свого представника, зводилося до відмови в участі в процесі його матері й сестри на зазначених вище підставах. Заявник міг обрати будь-якого адвоката для представлення своїх інтересів, але, очевидно, нічого для цього не зробив. Обставини справи не свідчать про те, що захист заявника тут було поставлено в невігідне становище, або про якісь інші ознаки несправедливості судового розгляду [14].

У справі «Молдавська проти України» Суд наголосив на важливості здійснення захисту виключно ліцензованим адвокатом і зазначив, що вимога про те, щоб апелянт був представлений кваліфікованим адвокатом перед судом касаційної інстанції, як, наприклад, вимога, що застосовується в цій справі, не може розглядатися як така, що суперечить ст. 6 КЗПЛ. Ця вимога чітко сумісна з особливостями статусу Верховного Суду як вищого суду, що розглядає апеляційні питання, і це загальна риса правових систем у низці держав-членів Ради Європи. Навіть більш широке обмеження вільного вибору захисника, що звужує його до ліцензованого адвоката перед усіма судами, само по собі не може підняти питання за ст. 6 Конвенції, оскільки для забезпечення ефективного захисту особи можуть вимагатися конкретні юридичні кваліфікації [6].

Отже, право на вибір адвоката може підлягати обмеженням, хоча органи держави у процесі призначення захисника мають керуватися іншими міркуваннями «за наявності догичних і достатніх підстав вважати, що це є необхідним в інтересах правосуддя» [10].

ЄСПЛ також неодноразово у своїх рішеннях звертав увагу на необхідність у конкретних випадках призначати заявникові іншого, ніж обраного ним, захисника. Зокрема, у справі «Прен проти Німеччини». ЄСПЛ, розглядаючи, чи існували відповідні та достатні підстави для того, щоб національні суди вважали необхідним в інтересах правосуддя призначати заявникові іншого захисника (К.), ніж обраного їм адвоката (Б.), зауважує, що головною причиною призначення регіональним судом адвоката К. замість адвоката Б. було те, що, на відміну від К., Б. не практикує в судовому окрузі цього суду. Суд погоджується з тим, що близькість місцезнаходження адвоката до свого клієнта під час тримання під вартою та суду не лише дала змогу уникнути додаткових витрат, пов'язаних із призначенням зовнішнього адвоката, але особливо сприяла належному захисту та спілкуванню адвоката як з клієнтом, так і з судом. У межах свого розсуду національні суди можуть вирішувати, чи перешкоджав здійсненню належного захисту в цій справі той факт, що адвокат проживав на відстані більше 100 кілометрів від суду та в'язниці, в якій утримувався заявник, і той факт, що сучасні засоби комунікації були доступні для обміну інформацією із затриманим лише в обмеженому обсязі, якщо були доступні взагалі. Зазначені підстави відповідають інтересам правосуддя, які є актуальними в цьому контексті. Суд зазначає, що національні суди визнали, що зовнішній адвокат мав бути призначений для затриманого у виняткових обставинах, а

саме, якщо між затриманим і цим адвокатом існують відносини міцної довіри. Однак, згідно з висновками національних судів, таких відносин не існувало між заявником і адвокатом Б., який раніше не захищав заявника і ніколи не зустрічався з ним особисто. Крім того, національним судам не було представлено доказів, що адвокат К., який спеціалізувався на кримінальному праві, не міг надати заявнику ефективну юридичну допомогу. Беручи до уваги вищевикладене, ЄСПЛ переконаний, що існують відповідні та достатні підстави для того, щоб національні суди вважали, що в інтересах правосуддя необхідно призначати заявникові іншого захисника, ніж обраний ним адвокат [3, с. 342–343].

Окрім цього, у справі «Гювеч проти Туреччини» під час вирішальних завершальних етапів повторного судового розгляду заявник залишався повністю без будь-якої правової допомоги. З цього приводу Суд повторює свою усталену практику, згідно з якою держава не може зазвичай відповідати за дії або рішення адвоката обвинуваченого, тому що поведінка захисту є по суті справою обвинуваченого та його адвоката незалежно від того, чи призначається він за схемою безоплатної правової допомоги або фінансується приватно. Проте в разі явної неспроможності адвоката, призначеного відповідно до схеми правової допомоги, забезпечити ефективне представництво ст. 6 (3) (с) Конвенції вимагає від національних органів влади втрутитися [3, с. 345–346].

У цій справі адвокат, який представляв заявника, не був призначений за схемою безоплатної правової допомоги. Проте ЄСПЛ вважає, що молодий вік заявника, серйозність правопорушень, в яких він був обвинувачений, очевидно суперечливі твердження, висунуті проти нього поліцією і свідком обвинувачення, чітка відмова його адвоката належним чином представляти його і, зрештою, численні випадки його відсутності на слуханнях мають призвести до розгляду судом питання про те, що заявник терміново вимагає відповідного юридичного представництва. Дійсно, обвинувачений має право скористатися послугами адвоката, призначеного судом на його вибір, «коли інтереси правосуддя того вимагають». Проте ЄСПЛ зазначив, що згадані вище недоліки, зокрема, фактична відсутність юридичної допомоги в більшості проваджень, посилили наслідки нездатності заявника ефективно брати участь у судовому розгляді його справи та порушували його право на належний судовий розгляд. Отже, мало місце порушення ст. 6 (1) Конвенції разом із ст. 6 (3) (с) КЗПЛ [3, с. 346].

Хоча ЄСПЛ надає державам певні межі розсуду в оцінці необхідності будь-якого втручання в дії захисника, але такі межі розсуду залежать від відповідних норм та їх конкретного застосування. Суд вважає, що держава не може нести відповідальність за кожен недолік у діях адвоката, призначеного надавати безоплатну правову допомогу. Концепція незалежності адвоката від держави означає, що здійснення захисту є, по суті, відносинами між підсудним та його захисником, незважаючи на те, чи захисника

було призначено для надання послуг коштом держави, чи його послуги оплачуються у приватному порядку. ЄСПЛ погоджується, що компетентні національні органи влади зобов'язані відповідно до ст. 6 (3) (с) КЗПЛ втрутитися, якщо якимось іншим чином їм стає відомо про явні та достатні факти невиконання захисником обов'язку забезпечення ефективного представництва [13].

ЄСПЛ наголошує на тому, що саме по собі призначення захисника не забезпечує ефективної допомоги, оскільки адвокат, який має надавати безоплатну правову допомогу, може вмерти, серйозно захворіти, стикатися тривалий час із перешкодами у своїй діяльності або ухилитися від виконання своїх обов'язків. Якщо органам влади відомо про таку ситуацію, вони мають або замінити його, або примусити його виконувати свої обов'язки [9]. ЄСПЛ вказує, що лише в такий спосіб можна досягти тієї мети КЗПЛ, яка полягає в гарантуванні не теоретичних чи ілюзорних, а конкретних і дієвих прав [4, с. 284].

Так, у справі «Санніно проти Італії» ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 Конвенції за певних підстав. Хоча заявник був присутнім на багатьох слуханнях, ніколи не звертав увагу органів влади на труднощі, які він мав, готуючи свій захист. Він не зв'язувався з призначеними судом адвокатами, щоб дістати роз'яснення щодо ходу судового процесу та стратегії захисту. Він також не звертався до канцелярії суду, щоб дізнатися про результати судового розгляду його справи. Однак Суд вважає, що поведінка заявника сама собою не звільняє органи влади від їхнього зобов'язання вживати заходи для забезпечення ефективності захисту обвинуваченого. Вищезазначені недоліки в роботі призначених судом адвокатів були такими очевидними, що органи влади були зобов'язані втрутитися. Однак ніщо не свідчить про те, що вони вжили заходи для забезпечення обвинуваченому ефективного захисту та юридичного представництва [16].

Звичайно, держава не може нести відповідальності за будь-які помилки або невідповідності у здійсненні захисту заявника внаслідок дій офіційно призначеного йому адвоката, однак за певних обставин порушення будь-якої суто формальної вимоги не може бути прирівняне до помилкової лінії захисту або просто недоліку в аргументації. Так буває тоді, коли в результаті недбалості обвинувачений позбавляється засобу правового захисту та ситуація не може бути виправлена судом вищої інстанції [11].

Якщо, наприклад, адвокат діє в умовах наявності конфлікту інтересів у захисника з обвинуваченим, це, як правило, становить очевидну підставу для втручання держави. У справі «Молдовяну проти Румунії» трьох обвинувачених представляв один призначений державою адвокат, попри протилежні інтереси обвинувачених, двоє з яких зізналися, а третій (який подав заяву до ЄСПЛ) наполягав на своїй невинуватості. Хоча сам заявник не скаржився на неефективність безоплатної правової допомоги, це не звільняло органи держави від обов'язку забезпечити ефективну юридичну допомогу [8].

На здійснення ефективного захисту у кримінальному провадженні також впливає можливість захисту на завершальному слуханні представити свої заключні аргументи, і це єдина можливість для обох сторін усно представити свою позицію щодо всієї справи та всі докази, представлені на судовому засіданні, і дати свою оцінку результатам судового розгляду. ЄСПЛ вважає, що відсутність адвоката заявника була підставою для перенесення слухання, зважаючи на важливість завершального слухання в кримінальному провадженні проти заявника. За цих обставин Суд вирішив, що заявник не зміг захистити себе шляхом використання правової допомоги за власним вибором у межах, передбачених Конвенцією. Отже, мало місце порушення ст. 6 (3) (с) Конвенції [12].

Щодо обов'язку держави надати стороні захисту достатній час та можливості для здійснення ефективного захисту, то ЄСПЛ у справі «Сахновський проти Росії» зазначає, що заявнику представили адвоката за призначенням за 15 хвилин до початку судового розгляду, протягом яких вони мали ознайомитися зі справою та побудувати лінію захисту. Під час судового засідання підсудний заявив, що відмовляється від захисту, оскільки не бажає, щоб його представляв призначений судом адвокат, якому він не довіряє. Під час розгляду цієї справи ЄСПЛ зазначив, що формального призначення адвоката обвинуваченому недостатньо. Це треба робити таким чином, щоб захисник надавав реальну допомогу обвинуваченому. Суд вкотре підкреслив, що держава не має контролювати кожен крок захисника – це не відповідає принципу незалежності адвоката. Однак вона зобов'язана створити мінімальні умови для нормального спілкування між адвокатом та його підзахисним для роботи зі справою [2].

В іншій справі ЄСПЛ також наголосив, що «держава не може нести відповідальність за кожен помилку адвоката, призначеного з метою надання юридичної допомоги, згідно зі ст. 6 (3) (с) КЗПЛ втручання державних компетентних органів потрібне лише в тих випадках, коли факт незабезпечення адвокатом ефективного представництва очевидний або яким-небудь чином переконливо доведений до їх відомо» [13].

Натомість у справі «Феррарі-Браво проти Італії» заявник стверджував, що його адвокатам не дали часу й можливостей, які їм були необхідні для підготовки його захисту (порушення ст. 6 (3) (b) КЗПЛ). Проте Комісія наголошує, що заявник не довів, як той факт, що його адвокати мали лише два місяці для вивчення матеріалів справи (яка нараховувала понад 56 000 сторінок), перш ніж слідчий суддя віддав його до суду, порушив те право, на яке він претендує. Вона зазначає, що судовий розгляд триває. Отже, в матеріалах справи немає нічого, що б вказувало на порушення цього положення [3, с. 316].

Іншу позицію ЄСПЛ зайняв у справі «Моїсєєв проти Росії», в якій він взяв до уваги свої висновки у світлі ст. 3 Конвенції, що заявника тримали під вартою, транспортували й утримували в камерах суду

в надзвичайній тісноті, без належного доступу до природного освітлення й повітря та належного харчування. Заявник не міг читати або писати, оскільки перебував у суді на дуже малій площі разом із багатьма іншими ув'язненими. Страждання й безвихідність, які мав відчувати заявник у зв'язку з нелюдськими умовами транспортування й тримання, безсумнівно, погіршували його здатність до зосередження й інтенсивної розумової діяльності в години, що безпосередньо передували судовим засіданням. Справді, йому надавала допомогу група адвокатів, які могли робити заяви від його імені. Проте, беручи до уваги характер питань, поставлених під час судового розгляду, і їхній тісний зв'язок зі сферою компетенції заявника, Суд вважає, що його змога ефективно інструктувати адвокатів і консультуватися з ними мала першочергову важливість. Сукупний вплив вищевказаних умов і недостатність наявних у нього можливостей не давали жодної змоги заявникові завчасно підготуватися до захисту, а надто зважаючи на те, що він не міг переглядати матеріали своєї справи чи свої нотатки в камері. За цих підстав Суд вирішив, що заявникові не були надані достатні

умови для підготування свого захисту, що йшло всупереч вимогам справедливої судової й рівності можливостей сторін [15].

Отже, аналіз вироблених ЄСПЛ правових позицій щодо забезпечення ефективного захисту в кримінальному провадженні дозволяє констатувати відсутність єдності в його правових позиціях, оскільки питання ефективності забезпечення права особи на захист у кримінальному провадженні залежить від конкретних обставин справи. Проведене узагальнення практики Суду стосовно окреслених питань дає змогу виокремити стандарти, що містять вимоги до держави або її органів та покладають на них обов'язки забезпечити змогу здійснити ефективний захист. Суд наголошує на тому, що, з одного боку, враховуючи незалежний характер адвокатури, держава може втручатися в діяльність захисника лише в межах публічних інтересів, з іншого – вона не може стояти осторонь у разі виявлення порушень стандартів здійснення захисту в кримінальному провадженні, чим відводить їй особливу роль у забезпеченні ефективного захисту підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дело «Орлов против России» (жалоба №29652/04) = [Case of Orlov v. Russia] : постановление Европ. суда по правам человека от 21.06.2011 г. *Государственная автоматизированная система Российской Федерации «Правосудие»: интернет-портал*. URL: http://files.sudrf.ru/2643/user/DOC/EUROP/Orlov_protiv_RF.pdf (дата звернення 01.09.2019).
2. Дело «Сахновский против России» (жалоба № 21272/03) = [Case of Sakhnovskiy v. Russia] : постановление Европ. суда по правам человека от 02.11.2010 г. *Центр стратегічних справ Української Гельсінської спілки з прав людини Precedent: неофіц. переклад*. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/08/sahnovskiy-protiv-rossiy-gc/> (дата звернення 01.09.2019).
3. Макбрайт Дж. *Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес: практика Європейського суду з прав людини: інформаційне видання / пер. та фах. ред. Медіа Центр «Розмай». Друге видання. Київ : «К.І.С.», 2018, 554 с.*
4. Микеле де Сальвіа. *Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / науч. ред. и предисл. Ю.Ю. Берестнева (при участии М.В. Виноградова); пер. с фр.: А.А. Жукова, Г.А. Пашковская. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 1072 с.*
5. *Право на безоплатну правову допомогу: порадник для адвокатів щодо здійснення захисту гарантованого державою*. 2013. 29 с. URL: http://ulaf.org.ua/wp-content/uploads/2013/12/BPD_poradnyk_3.pdf (дата звернення 01.09.2019).
6. *Справа «Молдавська проти України» (заява № 43464/18) = [Case of Moldavska v. Ukraine] : рішення Європ. Суду з прав людини від 14.05.2019 р.* URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/b7ba50237b9eda679ab7_file.pdf (дата звернення 01.09.2019)
7. *Affaire Bogumil c. Portugal (Requête no 35228/03): Arret Cour européenne des droits de l'homme, 7 octobre 2008, définitif 06/04/2009. Cour européenne des droits de l'homme*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Bogumil v. Portugal"\],"languageisocode":\["FRA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-88742"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).
8. *Affaire Mihai Moldoveanu c. Roumanie (Requête no 4238/03): Arret Cour européenne des droits de l'homme, à Strasbourg 19 juin 2012, définitif 19/09/2012. Cour européenne des droits de l'homme*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Moldoveanu v Romania"\],"languageisocode":\["FRA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-111494"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).
9. *Case of Artico v. Italy (Application no. 6694/74) = [Справа «Артіко проти Італії»]: Judgment European Court of Human rights, 13 May 1980. HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Artico v Italy"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57424"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).
10. *Case of Croissant v. Germany (Application no. 13611/88) = [Справа «Круассан проти Німеччини»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 25 September 1992. HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Croissant"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57736"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).
11. *Case of Czekalla v Portugal (Application no. 38830/97) = [Справа «Чекалла проти Португалії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 10 October 2002, final 10/01/2003. HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Czekalla v Portugal"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-60676"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).
12. *Case of Hanzevacki v. Croatia (Application no. 17182/07) = [Справа «Ганжевацкі проти Хорватії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 16 April 2009, final 16/07/2009. HUDOC: database*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Hanzevacki%20v.%20Croatia%22%2C%22documentcollectionid2%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-92215%22%5D%7D> (дата звернення 01.09.2019).

13. Case of Kamasinski v. Austria (Application no. 9783/82) = [Справа «Камазінські проти Австрії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 19 December 1989. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Kamasinski"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57614"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

14. Case of Mayzit v. Russia (Application no. 63378/00) = [Справа «Майзіт проти Росії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 20 January 2005, final 06/07/2005. *HUDOC: database*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["MAYZIT"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["2001-68067"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення 01.09.2019).

15. Case of Moiseyev v. Russia (Application no. 62936/00) = [Справа «Моїсеєв проти Росії »]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 9 October 2008, final 06/04/2009. *HUDOC: database*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Moiseyev v. Russia"\],"itemid":\["2001-88780"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення 01.09.2019).

16. Case of Sannino v. Italy (Application no. 30961/03) = [Справа «Санніно проти Італії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 27 April 2006, final 13/9/2006. *HUDOC: database*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Sannino v. Italy"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["2001-75213"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення 01.09.2019).